

Повстання Мартина Пушкаря у оповіді Самійла Величка

Віталій Нагорний, Олександр Єрмак

«Отож, ласкавий читальнику, коли щось здасться тобі в моїй праці непевне й неправильне, то, може, воно так і є. Ти ж бо, коли добувся досконаліших козацьких чи якихось інших літописів, забудь лінощі, полай мене за невігластво в цій справі, покладаючись на ті правдиві літописи, але не знищуючи й моєї праці, виправ мене даним від бога розумом. Бо нині, через сімдесят років після війни Хмельницького, важко домагатися досконалого знання і правди про ті військові події» [1, с. 29]. Саме так звертається Самійло Величко до майбутнього читача свого літопису – поза сумнівом наймонументальнішого та найзагадковішого твору давньої української історіографії, що складається з двох томів і охоплює період з 1648 по 1700 роки. Учені закидали літописцю свідоме фальшування документів, фактів, насамперед листування гетьманів із Запорозькою Січчю. Історики ляли його за те, за що літературознавці відзначали, вчені розглядали його працю у світлі своєї епохи і своїх понять про науку та мистецтво, а не в світлі епохи, у якій творив свою фундаментальну працю Самійло Величко. Цей твір надзвичайно важливий, і встановити його наукову цінність — завдання для істориків.

Чільне місце у праці Самійла Величка належить боротьбі І.Виговського та М.Пушкаря, що на думку деяких сучасних вчених започаткувала на українських землях Руїну і стала суттєвим чинником нав'язування І.Виговському не вигідних договорів з боку Польщі і Росії.

Автор виокремлює низку причин невдоволення, які зумовили виступ полтавського полковника супроти гетьмана.

1. «Він [Мартин Пушкар. — Авт.] не хотів приставати на мир з Кримом, бо одне, людність його полку, як прикордонного, ходила до татар за здобиччю...», — наводить першу причину Самійло Величко.

Новітні історики погоджуються з цим, оскільки за домовленістю з Московським царством І.Виговський мусив оголосити війну Кримському ханству, та натомість проводив активну дипломатію — замирився з Ханатом, уклав перемир'я з Кораною, договір зі Швецією.

2. «...друге, як звідомлять сучасники, він мав у себе багато татарських полонених, яких треба було б відпустити. В листах до І. Виговського він, однак, дав згоду на мир».

3. «Полтавці були невдоволені поверненням Ю. Немирича, що був одним з найбільших магнатів, а Виговський повертав йому майно. Немирич наклав на полтавців побори, яких вони давно не знали».

4. «Нарешті, Пушкареві треба було жити в мирі з Запорожжям, бо це були його сусіди, а тут саме розгорнулася агітація проти Виговського. Через це на території Полтавського полку стояли залоги з інших полків, і це теж не подобалося Пушкареві» [1, с. 223].

Самійло Величко підкреслює, що між І. Виговським та Запорожжям склалися досить напружені стосунки. Ще у вересні 1657 року січовики втопили у Дніпрі посланців гетьмана до кримського хана. Спроба І. Виговського силами козаків Ніжинського й Прилуцького полків зупинити торгівлю запорожців із Гетьманщиною загострила його стосунки з Запорожжям. Намагаючись посилити свій вплив, царський уряд, орієнтуючись на потенційних прибічників, почав формувати антигетьманську опозицію. Внутрішня про старшинська політика І. Виговського,

постійне підбурювання селян і запорожців царськими агентами й спричинили виступ проти гетьмана частини козаків і поспільства.

Самійло Величко змальовує встановлення дружніх стосунків між Пушкарем і Січчю, яка прислала першому на допомогу військо «числом до шістсот добровольців на чолі з їх полковником Яковом Барабашем» [1, с. 223]. Консолідація антигетьманських сил пришвидшила встановлення дипломатичних стосунків Гетьманату з Ханатом.

І. Виговський прагнув вирішити конфлікт з опозицією мирним шляхом. Гадяцького намісника Тимоша він сприявав до М. Пушкаря, «щоб згасив свою впертість та гнів» і схилився до приязні з ним, Виговським. М. Пушкар закував його у кайдани, звинуватив його у потуранні розгрому донців біля Подолок, відіслав до калантаєвського воєводи [1, с. 224].

Досить детально описує С. Величко перебіг повстання. З літопису дізнаємося, що, у відповідь на такі зухвалі дії М. Пушкаря, І. Виговський відправив на розправу з повсталими свій Сербський компанійський полк, який наштотхнувся на опір запорожців на чолі з Я. Барабашем. Запорожці завдали нищівної поразки компанійському полку за долиною Голтви під Диканькою, і як мовить літописець, Барабаш «розгромив їх усіх до щенту» (сучасні дослідники вказують на 300 чоловік загиблими) [1, с. 226]. Саме ці події, вважає літописець, започаткували заколот Пушкаря: «отаким початком і через такі дії прийшло лихо з того боку Дніпра на цей бік, і запалав вогонь чварної козацької незгоди». Тобто винуватцями козацьких усобиць літописець вважає і гетьмана і полтавського полковника.

Про подальший перебіг подій Самійло Величко оповідає: «... Пушкар вдовольнився перемогою над сербами Виговського, і почав готуватися до подальшої війни проти Виговського і його прихильників, полковників — миргородського Григорія Лісницького, ніжинського Гуляницького, лубенського — Павла Шевця, чернігівського — Силича, прилуцького — Петра Дорошенка та інших» [1, с. 226]. З цих рядків дізнаємося про союзників І. Виговського у боротьбі проти політичної опозиції, що виникла на українських землях.

Далі читаємо: полтавський полковник «...зібрав до себе піхотний полк із винників, броварників, пастухів та людських наймитів, назвавши його дейнеками, і цей полк мав мало у собі товариства з добрим християнським сумлінням та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатини, коси та кий, зате мав готові до вбивства та грабунків людських маєтків серця» [1, с. 229].

Саме у цих рядках літописець намагався розкрити соціальну базу повстання та ступінь його організації, але з такою інтерпретацією погоджуються не всі сучасні дослідники. Так, Т. Яковлева наполягає на тому, що це пізній літопис і до того ж тенденційний. Стверджує, що повстання було викликане невдоволенням саме покозачених верств населення, які наприкінці 50-х років опинилися у певному соціальному вакуумі, оскільки їх правовий статус не був унормований [4, с. 88]. Водночас, такі історики як Ю. Свідерський, В. Окаринський вважають, що соціальна база повстання була досить широкою і включала незадоволених простаршинською політикою гетьмана козаків, запорожців на чолі з Я. Барабашем, обурених тим, що їх не допустили до виборів гетьмана, та 20-тисячну армію дейнек (селян, озброєних дрючками) [2, с. 338]. Тобто, літописець підняв наукову проблему, що й по сьогодні залишається дискусійною.

На жаль, автор не подає читачеві вимог повстанців, їх гасел боротьби. У сучасній історіографії знаходимо відомості, що повсталі виступали з вимогами повернути так звані козацькі вольності — право вільно варити горілку, вести лови та рибальство, вільно переходити на Запорожжя і обирати гетьмана «Чорною радою» [2, с. 339].

З літопису дізнаємося про участь Московського царства та Кримського ханства у внутрішньополітичній боротьбі на українських землях. 19 березня до Москви було відіслано Григорія Лісницького «з чолобиттям до свого пресвітлого монарха, у якому оскаржив своїх заколотників полтавського полковника М. Пушкаря та запорозького полковника Я. Барабаша, і просив, щоб ці крамольники були, згідно його, монаршої, обітници погамовані і поскоромлені» [1, с. 230]. Справжня мета української делегації, на думку сучасних дослідників, полягала в тому, щоби виправдати І. Виговського, який не поїхав до Москви та зняти з нього звинувачення у зраді, що лунало від опозиції. З Москви до Пушкаря та Барабаша були відправлені стольник І. Олфімов і дворянин Никифір Волков з монаршими грамотами з вимогою припинити бунт, але повстанці не відреагували на такі вказівки [3, с. 223]. Відтак І. Виговський удруге відправляє послання до російського царя з вимогою допомогти у придушенні бунту. Той наказав окольничому князеві Григорію Ромодановському з великоросійськими військами, «щоб ішли на Україну і поскоромили згаданих противенців» [1, с. 231]. Але наказ був відданий 22 травня уже після того, як повстання було придушене.

На арені боротьби з'являються татари на чолі з Карач-беєм у кількості 10 тисяч чоловік (в історіографії називаються і інші дані — 12-15-40 тисяч чоловік). І. Виговський разом із ординцями та 60-ма тисячами козаків переправився через Дніпро і 25 травня зупинився за дві милі від Полтави. Пушкар вважав, що він готовий до ведення бойових дій проти І. Виговського, «але коли почув про близькість до себе й потугу І. Виговського, то його відвага значно зменшилася — він вирішив не виходити в поле для відсічі, а боронитися з Полтави» [1, с. 231].

Значна увага літописця надана останньому дню повстання. 1 червня, за свідченням Самійла Величка, Пушкар вийшов із Полтави й напав на обоз Виговського, що якраз перебував неподалік. Зав'язалася кровопролитна битва, долю якої вирішив Я. Барабаш, що приспів із запорожцями. У той час, коли пушкарівці «засіли біля горілчаних куф, і вже не сподівалися переміни своєму успіхові», Виговський з'єднався з козаками та двома німецькими полками й повернувся до втраченого обозу. Самійло Величко пише про те, що «тут були збезчещені киями від Пушкаревих дейнеків німці» [1, с. 231]. Цікаво, що зазначена інформація про втечу німців із поля бою не має підтвердження в інших дослідженнях.

А тим часом «Виговський з козаками й татарами міцно вдарив на несправне Пушкареве військо, що розгостилося в його обозі, і, вчинивши велику Січу, нарешті зломив його і побив усе до ноги врізнобіч». У літописі повідомляється: «у цьому бої Барабаш із запорожцями попрацювали небагато, бо, побачивши свій напевний програш, відлучилися завчасу від Пушкаря, й пішли, хоч і не з усіма своїми запорожцями, назад до Січі». Цю інформацію сучасні дослідники спростовують, вважаючи, що Барабаш утік не до Січі, а до Ромодановського, а згодом потрапив до рук Виговського. «Пушкар же працював у тому бою пребагато, і, підтримуючи своє військо, дійшов нарешті до того, що допусти, аби його молодецька голова була відсічена одним добрим козаком із пліч і принесена на списі в обоз до намету Виговського» [1, с. 231].

Полтава, яка за літописцем 49 років квітла, була «пошкодженою й приведеною до безконечної руїни через того-таки Пушкаря». Виговський дозволив татарам брати ясир на українській землі, але «козацьке військо прикрикнуло на Виговського й одержало від нього дозвіл відняти у татар ясир» [1, с. 232].

Ось так Самійло Величко змалював одну з трагічних сторінок в житті українського народу, у якій загинуло близько 50 тис. чоловік, і котра стала фактично початком Руїни, відвівши їй належне місце у першому томі своєї праці. Літописець подав нам цілісну картину витоків і сутності протистояння між Пушкарем та

Виговським: від загострення суперечностей у боротьбі за владу до придушення повстання та руйнування Полтави.

Варто наголосити на тому, що сучасні вчені в основному погоджуються з викладом подій у праці Величка. Окремі коментарі лише пояснюють читачеві історичний контекст подій, уточнюють фактичний матеріал, пропонують альтернативні думки в історіографічній традиції з приводу трактування тих чи інших подій цієї братовбивчої боротьби.

Історики закидають Самійлу Величку компілятивність, фальшування документів, авторський домисел. Відповідаючи на такі звинувачення перший критик Літопису Г. Карпов пояснював: «літопис складено через переробку матеріалу у формі історії чи роману...», він писав його для «...публіки, а не для вченого гуртка спеціалістів, його твір написано для легкого читання. Коли взяти до уваги тільки зовнішній бік твору, можна прямо сказати: ніхто ще з малоросійських історичних письменників після С. Величка не мав йому рівного» [3, с. 225].

Наголошуємо на майже повній відсутності у праці теоретичних оцінок історичних подій, тенденційно негативному ставленні С.Величка до окремих історичних постатей, у тому числі й Виговського, позитивному — до Московської держави. Поза цим його твір написаний «по гарячим слідам» історичних подій, містить цінний фактичний матеріал, сповна використовуваний дослідниками. Твір має у собі значний морально-етичний та виховний потенціал й потребує поглибленого та ретельного аналізу.

Примітки:

1. Величко С.В. Літопис. Т.1. / Пер. З книжної української мови, вст.стаття, комент. В.О.Шевчука; відп.ред.О.В.Мишанич. – К. : Дніпро, 1991. – 371 с.
2. Свідерський Ю., Окаринський В. Давня і середньовічна історія України. – Ч.1. – Тернопіль: Астон, 2007. – 368 с.
3. Шевчук В. Самійло Величко та його літопис // Величко С. В. Літопис. Т.1. / Пер. З книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О.Шевчука; відп.ред.О. В.Мишанич. – К. : Дніпро, 1991.– 371 с.
4. Яковлева Т. Гетьманщина у 2 пол. 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К. : Основи, 1998. – 447 с.

Гадяцький вибір Івана Виговського

у баченні Михайла Грушевського

Ірина Дінтан

У 1909 році у «Літературно-науковому віснику» була опублікована історична розвідка М. Грушевського «Виговський і Мазепа». Вихід статті у зазначений час — не випадковий: імперія гучно святкувала 200-ліття Полтавського тріумфу Петра І. Натомість учений закликав «правдивих приятелів поступу і свободи» [1, с. 98] стримано ставитися до вікопомної події, наголошуючи на низці негативних наслідків її не лише для українства, а й навіть для Російської держави, внутрішньої еволюції останньої, російського громадянства та його культури.

Сумнозвісний ювілей став поштовхом для аналітичних роздумів дослідника над витоками української державної ідеї, усвідомленням її політиками козацької доби, чинниками краху державницьких домагань володарів гетьманської булави. Для М. Грушевського 6 (16) вересня 1658 року і 24 жовтня (4 листопада) 1708 року —